BIBLIOGRAFISCHE GEDEELTE

GODSDIENSTWETENSCHAP

E. HORNUNG, *Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1971, 280 p, DM 19,80.

In de laatste tien jaren heeft *Die Ägyptische Religion* van Morenz, ondanks bezwaren, gegolden als het beste boek over de Egyptische religie en het zal nog jaren lang zijn invloed doen gevoelen in het verdergaande onderzoek. Wie zou nu nog voorbij willen gaan aan het uitgangspunt van Morenz, dat de Egyptenaren in de werkelijkheid van hun goden geloofd hebben? De vraag blijft uiteraard welke werkelijkheid deze goden hadden. Het nieuwste boek van Hornung gaat speciaal over Egyptische godsvoorstellingen: „Was ist das eigentlich ein Gott?".

Hornung, geboren in 1933, opvolger van Morenz op de leerstoel voor egyptologie aan de Universiteit te Bazel heeft egyptologie en o.a. culturele antropologie gestudeerd, maar geen theologie en heeft minder dan zijn voorganger de behoefte te reageren tegen Barth en andere „verachters van niet-christelijke religies". Hij wil „unsere Wissenschaft" niet vervreemden tot theologie. Als egyptoloog, die reeds verscheidene belangrijke boeken en artikelen op zijn naam heeft staan, schrijft hij met grote kennis van zaken, maar het positivisme van Erman, Kees en Cerny tracht hij welbewust te boven te komen. Zijn diepgang wordt voortreffelijk gecompenseerd door een zeer heldere en verzorgde stijl, die het lezen van zijn boek tot een genot maakt. Nederlandse studenten zullen minder over het Duits van Hornung dan van Morenz kunnen klagen. Of het teruggrijpen op Duitse filosofen als Schelling zo'n wezenlijke vooruitgang is valt nog te bezien. Want wat betekent het bijv. dat Egyptische goden niet „erfunden", zoals positivisten menen, maar „erfahren" zijn. Men zal in alle ernst moeten vragen of deze religieuze ervaring bestaan heeft en daarbij overwegen in hoe verre deze uitgevonden is door romantici als Schelling.

De lezers zullen meer gediend zijn met de weergave van de hoofdgedachten van dit belangrijke boek dan met een discussie tot in egyptologische details: Men kan het geheel eens zijn met Hornung, dat de Egyptische religie ervan geleefd heeft dat er goden zijn: „Nehmen wir aus der Welt der Ägypter die Götter fort, dann bleibt ein finsteres unbewohntes Gehäuse zurück, das keine Betrachtung lohnt". Egyptische goden zijn tenminste historische werkelijkheden en hoe duidelijker wij hen leren kennen, des te duidelijker wordt ons de mens, waar het ook de egyptologie om gaat. In de toekomst zal men afstand moeten nemen van termen, die in het godsdiensthistorisch onderzoek tot dusver opgeld deden, zoals monotheïsme, polytheïsme, omdat deze geen toegang geven tot de werkelijkheid der goden en het logische probleem versluieren, dat in de titel

van het boek wordt aangeduid. Het lijkt een tegenspraak te zijn, dat god „Der Eine und die Vielen" is. Toch hebben de Egyptenaren allerminst onlogisch of prelogisch gedacht en evenmin ongedifferentieerd. Juist het analytische of rationele denken dat daar tegenover gesteld wordt, kan soms schrikbarend ongedifferentieerd zijn, terwijl de Egyptenaren soms zeer gedifferentieerd dachten.

Hornung pousseert het begrip complementariteit, dat door Wilson reeds in de egyptologische discussie is gebracht. Reeds tientallen jaren speelt dit begrip een rol in de uitbouw van de klassieke logica. De ene en de velen kunnen opgevat worden als complementaire uitspraken, die passen in de meerwaardige logica, waarin de Egyptenaren meesters waren. God is een eenheid in zijn verering en openbaring, een veelheid in zijn wezen en verschijning, zoals ook de menselijke persoon naar Egyptische opvatting een eenheid en een veelheid is. Een exclusieve eenheid van god was voor de Egyptenaren ondenkbaar en dus onbestaanbaar, omdat zij in complementaire uitspraken dachten (Boven- en Benedenegypte, hemel en aarde enz.). Alleen onder de regering van Echnaton valt er een tijdelijke omslag in het denken te constateren en werd de meerwaardige logica door de tweewaardige, werden god en goden door Aton, werden de vele middelaars door de ene middelaar Echnaton vervangen. Maar het complementaire denken werd in Egypte spoedig in ere hersteld. Later heeft de tweewaardige logica zijn triomfen gevierd. Hornung is evenwel van mening dat de mensenmaatschappij van de toekomst een pluralistische zal zijn, dat de tijd van „Ein Reich" en „Eine Kirche" voorbij is en dat het godsgeloof niet onaangetast zal blijven door de zich aankondigende verandering in het denken, ook al is de wereld der vele Egyptische goden verzonken.

Egyptische goden zijn niet transcendent noch eeuwig of absoluut. Alle zijn komt uit de ene, want het niet-zijn is één. In zijn scheppingswerk differentieert de ene scheppergod, die uit zichzelf ontstaat, niet alleen de wereld, maar ook zichzelf in vele goden. De naam van de scheppergod Atoem, waarin een verbum „niet zijn" of „volledig zijn" ontdekt kan worden, kan het beste vertaald worden met de ongedifferentieerde. Afgezien van de ene oergod behoren de goden en godinnen tot het zijn en het zijn is steeds gedifferentieerd. Goden zijn geschapen of geboren, veranderen met de tijd, worden oud en sterven. Hun zijn is niet starre duurzaamheid maar „ständige Erneuerung". Met instemming wordt Van der Leeuw in het Nederlands geciteerd „Alles, ook het goddelijke, is eindig in zooverre het sterft, maar oneindig ook weer in zooverre het herleeft". Alleen het chaosmonster Apopis, dat tot het niet-zijn behoort, is eeuwig en onsterflijk.

Opvallend is de veelvormigheid der Egyptische goden. De typische Egyptische godenbeelden van mensenlichaam met dierenkop bedoelen niet afbeeldingen der goden te zijn, maar zijn tekens van een metataal, hierogliefen, waarmee de goden aangeduid worden. De diercultus leert ons een „Missverständnis, kein Verständnis der ägyptischen Göttervorstellungen". Dieren en mensen, zoals de farao, zijn geen goden, maar kunnen middelaars of beelden van goden zijn. De ware verschijning der

goden op aarde, die merkbaar wordt door aardbeving, lichtverschijnselen en geur, en vooral door emoties in het hart van de mens, blijft zonder vaste contouren. Wat de Egyptische goden in werkelijkheid zijn blijft verborgen. Zij zijn „eher Formeln als Gestalten". De taal die aan rijkdom in uitdrukking adequaat is met de goden, is niet gevonden.

Het is duidelijk dat hier slechts enkele grepen uit dit rijke boek gegeven kunnen worden. Thomas Mann liet zijn Josef tegen de Egyptenaren zeggen „Jullie doden zijn goden, en jullie goden doden, en jullie weten niet wat dat is de levende God". Het is boeiend te constateren dat de term levende god dikwijls in Egyptische teksten te vinden is. Omdat de goden „verschepseld" waren, waren zij immers voor de Egyptenaren levend.

H. te Velde

Harry Levin, *The myth of the Golden Age in the Renaissance.* Faber and Faber, London 1970, 321 p., £ 2,50.

Het Westen is nog niet klaar met zijn eigen verleden en evenmin met zijn primitieve medeburgers (om een titel van prof. Köbben te variëren), naar onder andere blijkt uit de telkens weer opduikende mythe van een paradijs, een gouden eeuw aan het begin der tijden, of soms die van een ver land waarin de paradijstoestand tot op heden bewaard is gebleven. De godsdienst- of kerkhistoricus die zich hiermee bezig houdt, moet om een perspectivisch beeld te krijgen dat diepte heeft, langs meer dan één lijn werken, en de literatuurhistorische gegevens vormen, wel niet de enige, maar in elk geval een van de belangrijke aanvullingen op de visie die hij vanuit zijn eigen vak heeft. De veilige vertrouwdheid van een „eigen vak" is tegenwoordig een dreiging van claustrofobie geworden waaraan wij alleen kunnen ontkomen door het avontuur aan te durven van het interdisciplinaire onderzoek, bij voorkeur in teamverband. Na een korte, uit de aard van de zaak uit de tweede hand puttende, inleiding gaat de auteur de vormen na van de mythe van de gouden eeuw. Hoewel zijn hoofdbelangstelling, blijkens de titel, naar de renaissance uitgaat, begint hij al in de middeleeuwen en vervolgt zijn gekozen thema vaak tot in de 19de eeuw. Een interessant en betrouwbaar boek, dat voor theologen van diverse belangstelling waardevolle lectuur vormt.

Th. P. van Baaren

Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England.* A regional and comparative study. Routledge & Kegan Paul, Londen 1970, 334 p., £ 4,50.

Over de Europese heksenvervolgingen is onoverzienbaar veel geschreven, maar het heeft tot 1958 geduurd eer voor het eerst een poging werd gedaan het Europese heksengeloof systematisch te vergelijken met dat van